

KAROL KICZKA
Uniwersytet Wrocławski
karol.kiczka@uwr.edu.pl
ORCID: 0000-0002-3056-024X

Reforma rolna — współczesne zagadnienia stosowania prawa*

Słowa kluczowe: reforma rolna, stosowanie prawa, sądy administracyjne

AGRARIAN REFORM — CONTEMPORARY ISSUES IN THE APPLICATION OF LAW

Abstract

The decree of the Polish Committee of National Liberation of September 6, 1944 on the implementation of agrarian reform was one of the normative acts fundamentally shaping the previous system of “people’s democracy”, but also, in its multiple effects, is also important for the contemporary social relations of a democratic state of law. Pursuant to paragraph 5 of the regulation on the execution of the decree on the implementation of agrarian reform, the competence of public administration bodies to decide, by way of an administrative decision, whether a given property falls under the provisions of article 2 section 1 letter e of the agrarian reform decree was established only in relation to a specific group of land properties. In this area, the executive power bodies are entrusted with public law competence to decide on the legal situation of an individual in this respect. Basically, the application of public law, including regulations regarding agrarian reform, was not subject to judicial control to the necessary extent during the period of the Polish People’s Republic. For obvious reasons, the protection of the rights of owners whose real estate was taken over for the purposes of agrarian reform was marginalized or even excluded. Only the restitution of the administrative judiciary opened up new possibilities in this field. Nowadays, the jurisprudence of the Constitutional Tribunal emphasizes that the reliability and efficiency of operation of public institutions, in particular those institutions that were created to implement and protect the rights guaranteed by the Constitution, are values that have a constitutional rank. The importance of the principle of

* Publikacja przygotowana w ramach Projektu GOSPOSTRATEG.IX-001G/22: „Opracowanie założeń zintegrowanego systemu gromadzenia i przetwarzania wiedzy ratowniczej dla faz: przygotowania, zapobiegania, reagowania i odbudowy, na potrzeby ochrony przeciwpożarowej i ochrony ludności”.

reliability and efficiency of operation — in relation to the courts — according to the Constitutional Tribunal is expressed in particular in the fact that the justice system (courts) is to implement, broadly speaking, the two most important constitutional guidelines, namely to ensure the reliability and efficiency of the courts as public institutions. Therefore, the position of the Supreme Administrative Court should ultimately be considered fully accurate, that in matters of agricultural reform submitted to public administration bodies for adjudication pursuant to paragraph 5, section 1 of the regulation, currently — in the conditions of a democratic state of law — there is a possibility of two-instance adjudication in administrative proceedings, as well as judicial review of these decisions through two-instance administrative court proceedings, which fully meets the constitutional requirements and current European standards.

Keywords: agrarian reform, application of law, administrative courts

Wprowadzenie

W dniu 13 września 2024 roku minie 80 lat od wejścia w życie dekretu z mocą ustawy — dekretu Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 6 września 1944 roku o przeprowadzeniu reformy rolnej¹. Znaczenie tego w istocie rewolucyjnego aktu normatywnego dla kształtowania i następnie urzeczywistnienia obcego nam ustroju — państwa autorytarnego, jakim była Polska Rzeczypospolita Ludowa (PRL)², zniesionego ustawą z dnia 29 grudnia 1989 roku o zmianie Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej³ — było, jak powszechnie wiadomo, przedmiotem zainteresowania nie tylko nauk prawnych⁴.

Artykuł 1 ust. 1 dekretu stanowił, że reforma rolna w Polsce jest koniecznością państwową i gospodarczą i będzie zrealizowana przy udziale czynnika społecznego zgodnie z zasadami Manifestu Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego. Ustrój rolny w Polsce będzie oparty na silnych, zdrowych i zdolnych do wydatnej produkcji gospodarstwach, stanowiących prywatną własność ich posiadaczy.

¹ Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 6 września 1944 roku o przeprowadzeniu reformy rolnej (Dz.U. z 1945 r. Nr 3, poz. 13, dalej: dekret PKWN, dekret o reformie rolnej, dekret). Pomijam w tym miejscu kwestię prawnej podstawy uznawania mocy wiążącej aktów kreowanych przez PKWN. Zob. w tej kwestii szerzej E. Kozerska i T. Scheffler, *Ocena legalności funkcjonowania KRN i PKWN i ich aktów normatywnych w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego*, [w:] *W kręgu doktryn politycznych i prawnych. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Markowi Maciejewskiemu*, red. R. Antonów *et al.*, Wrocław 2020, s. 341–356.

² Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej uchwalona przez Sejm Ustawodawczy w dniu 22 lipca 1952 roku (tekst jedn. Dz.U. z 1976 r. Nr 7, poz. 36, dalej: Konstytucja PRL).

³ Art. 1 ustawy z dnia 29 grudnia 1989 roku o zmianie Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (Dz.U. z 1989 r. Nr 75, poz. 444).

⁴ M. Korzycka, *Pojęcie gospodarstwa rolnego i gospodarstwa rodzinnego*, [w:] *Instytucje prawa rolnego*, red. M. Korzycka, Warszawa 2019, s. 175–227 i przywoływane tam źródła. Por. H. Słabek, *Dzieje polskiej reformy rolnej 1944–1948*, Warszawa 1972, s. 287–311.

Tego typu zdania w akcie ustawodawczym — jak pisał F. Longchamps — mają ważne znaczenie dla analizy prawnej jako ustalenie tez, które założono dla następujących potem przepisów, jako wskazanie tych elementów rzeczywistości i postulatów polityki, które wzięto za podstawę owych przepisów. Wyrażenie, jak pisze dalej przywoływany autor, że reforma rolna „jest koniecznością”, wskazuje, że ma siłę faktu społecznego, rewolucji; dokonanie zaś tego faktu ma się kształtować w pewien uporządkowany sposób określony prawem. I tu więc także widać wyrażnie, jak prawo agrarne było częściowo przejawem, częściowo narzędziem dokonujących się przemian społeczno-gospodarczych⁵.

Jak akcentuje piśmiennictwo, autorytaryzm i totalitaryzm to nowe twory językowe, które pojawiły się w przededniu pierwszej wojny światowej. Kiedy więc pada dziś pytanie: Co jest przeciwieństwem demokracji? — zwykle, zdaniem G. Sartoriego, odpowiadamy: totalitaryzm albo autorytaryzm. Przyjmuje się za zwyczaj, że to właśnie totalitaryzm jest najpełniejszym zanegowaniem demokracji⁶. Jednocześnie, jak zauważa H. Arendt, niebezpieczeństwo polega na tym, że globalna, uniwersalnie powiązana cywilizacja może wytworzyć barbarzyńców z samej siebie, zmuszając miliony ludzi do życia w warunkach, które wbrew wszelkim pozorom są warunkami życia dzikich⁷.

Dekret o reformie rolnej z pewnością wpisuje się w instrumentarium kształtowania i funkcjonowania państw, które również współcześnie są odległe od organizacji życia społecznego opartej na mechanizmach znamienych dla demokracji⁸. Orzecznictwo akcentowało⁹, że władze wprowadzające w życie dekret o przeprowadzeniu reformy rolnej zdawały sobie jednak sprawę z tego, że w praktyce mogą powstać wątpliwości co do tego, czy dana nieruchomości przeszła na własność Skarbu Państwa na podstawie przepisów dekretu. Dlatego też w § 5 rozporządzenia Ministra Rolnictwa i Reform Rolnych z dnia 1 marca 1945 roku w sprawie wykonania dekretu Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 6 września 1944 roku o przeprowadzeniu reformy rolnej¹⁰ przewidziano — w stosunku

⁵ F. Longchamps, *Prawo agrarne*, Warszawa 1949, s. 44–45. Por. A. Machnikowska, *Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego oraz sądów w sprawach o charakterze repywatyzacyjnym*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 28, 2012, s. 189–199.

⁶ G. Sartori, *Teoria demokracji*, przeł. P. Amsterdamski, D. Grinberg, Warszawa 1994, s. 232.

⁷ H. Arendt, *Korzenie totalitaryzmu*, t. 1, przeł. D. Grinberg, M. Szawiel, Warszawa 1989, s. 234.

⁸ Zob. C. Mik, *Agresja Rosji na Ukrainę i jej konsekwencje dla rządów prawa na poziomie międzynarodowym. Szkic problematyki*, [w:] *Rządy prawa jako wartość uniwersalna. Księga jubileuszowa Profesora Krzysztofa Wojtowicza*, red. A. Kozłowski, Wrocław 2022, s. 429–469. Por. P. Florek, *Pomoc na rzecz Ukrainy dzięki współpracy OSP Józefów i SGSP*, [w:] *Technologiczne, techniczne i strategiczne innowacje w ratownictwie*, red. M. Wojakowska, R. Fellner, R. Piec, Warszawa 2023, s. 149–176.

⁹ Uchwała NSA z dnia 5 czerwca 2006 roku, I OPS 2/06, dalej: uchwała I OPS 2/06, uchwała.

¹⁰ Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Reform Rolnych z dnia 1 marca 1945 roku w sprawie wykonania dekretu Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 6 września 1944 roku o przeprowadzeniu reformy rolnej (Dz.U. z 1945 r. Nr 10, poz. 51, dalej: rozporządzenie w sprawie wykonania dekretu o przeprowadzeniu reformy rolnej, rozporządzenie).

tylko do wybranej kategorii nieruchomości ziemskich — możliwość orzekania w drodze decyzji administracyjnej o tym, czy dana nieruchomość podpada pod działanie przepisu art. 2 ust. 1 lit. e dekretu o reformie rolnej. Przywoływany przepis dekretu (art. 2 ust. 1 lit. e) głosił, że na cele reformy rolnej przeznaczone będą nieruchomości ziemskie o charakterze rolniczym stanowiące własność albo współwłasność osób fizycznych lub prawnych, jeżeli ich rozmiar łączny przekracza bądź 100 ha powierzchni ogólnej, bądź 50 ha użytków rolnych, a na terenie województw poznańskiego, pomorskiego i śląskiego — jeśli ich rozmiar łączny przekracza 100 ha powierzchni ogólnej, niezależnie od wielkości użytków rolnych tej powierzchni.

Celem niniejszego opracowania jest wstępna, wybiórcza analiza znaczenia sprawowanej współcześnie sądownoadministracyjnej kontroli działalności administracji publicznej¹¹ w zakresie wykonywania (stosowania) przedstawionego elementu regulacji prawnej z obszaru reformy rolnej dla sytuacji jednostki w prawie publicznym na kanwie stanowiska sądownictwa administracyjnego wyrażonego w przykładowo wybranych aktach jurysdykcji¹².

Kompetencje jurysdykcyjne administracji publicznej na gruncie prawnego mechanizmu reformy rolnej

Reforma rolna obok nacjonalizacji przemysłu, jak podkreśla A. Stelmachowski, była kamieniem węgielnym przemian społeczno-gospodarczych w Polsce Ludowej¹³. Program przebudowy ustroju rolnego opracowany został w szczególności również przez Związek Patriotów Polskich działający na terenie Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich. Wytyczne reformy rolnej w opinii przywoływanego autora opracowano wczesną wiosną 1944 roku. Z kolei w maju 1944 roku po przyjeździe delegacji Krajowej Rady Narodowej z kraju do Moskwy

¹¹ Art. 184 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz.U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483, sprost. Dz.U. z 2001 r. Nr 28, poz. 319 z późn. zm., dalej: Konstytucja RP, Konstytucja).

¹² Uchwała I OPS 2/06 i inne. Zob. J. Jamontt, *W obronie władzy sądowej*, Warszawa 1924, s. 6–9; J. Świątkiewicz, *Sądowa kontrola działalności administracji w PRL*, „Państwo i Prawo” 1976, nr 8–9, s. 32–41; M. Wyrzykowski, *Sądownictwo administracyjne w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*, Warszawa 1983; D. Dąbek, *Sądownictwo administracyjne jako wtórny prawodawca negatywny a konstytucyjny standard ochrony wolności i praw jednostki przed nielegalnym stanowaniem prawa*, [w:] *Ius est ars boni et aequi. Studia ofiarowane Profesorowi Romanowi Hausrowi Sędziemu Naczelnemu Sądu Administracyjnego*, red. W. Piątek, Warszawa 2021, s. 392–401; M. Wiącek, *Głos wprowadzający*, [w:] *Dylematy wokół prawa do sądu*, red. J. Ciapała, R. Piszko, A. Pyrzyńska, Warszawa 2022, s. 1–6.

¹³ A. Stelmachowski, *Kształtowanie się ustroju rolnego w Polsce Ludowej*, [w:] J. Selwa, A. Stelmachowski, *Prawo rolne*, Warszawa 1970, s. 60–62.

uzgodniono ostatecznie program reformy rolnej. To uzgodnione stanowisko znalazło swoje odbicie w Manifestie lipcowym z dnia 22 lipca 1944 roku, a następnie w dekrete o reformie rolnej z dnia 6 września 1944 roku¹⁴.

Władze komunistyczne, w opinii M. Korzyckiej, przy okazji przejmowania w latach 1944–1945 nieruchomości ziemskich o charakterze rolniczym w zasadzie bez wyjątku przejmowały także zespoły pałacowe albo dworsko-parkowe¹⁵. Większość prowadzonych obecnie spraw dotyczących odzyskania nieruchomości bezprawnie przejętych przez Skarb Państwa dotyczyła i nadal dotyczy, jej zdaniem, właśnie tych zespołów ze względu na brak ich rolniczego charakteru w rozumieniu dekretu PKWN. Dekret, jak wiadomo, powodował przejście z mocy prawa na rzecz Skarbu Państwa zdefiniowanych w nim nieruchomości ziemskich o charakterze rolniczym, zatem wszystkie inne nieruchomości, w tym nieruchomości ziemskie niemające charakteru rolniczego, nie przeszły z mocy prawa z dniem 13 września 1944 roku na własność Skarbu Państwa. Dekret o reformie rolnej, jak stwierdza dalej M. Korzycka, odwołując się do orzecznictwa trybunalskiego, nie tylko wprowadzał zmiany w strukturze własności rolnej, lecz także poprzez zakres i sposób przeprowadzenia reformy niszczył polskie ziemiaństwo jako grupę społeczną i kategorię wytwórców spełniających określone funkcje w strukturze ekonomicznej kraju. Był też w jej opinii jednym z wielu działań zmierzających do osłabienia zdolności oporu społeczeństwa wobec narzuconego systemu politycznego i ideologii leżącej u jego podstawy. Sąd konstytucyjny zwrócił też uwagę na to, że realizacja samej reformy rolnej nie przebiegała w pełni zgodnie z ówczesnymi przepisami, w szczególności z normami dekretu o reformie rolnej¹⁶.

W myśl ugruntowanego orzecznictwa nieruchomości ziemskie określone w art. 2 ust. 1 lit. e dekretu Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego przechodziły bezzwłocznie na własność Skarbu Państwa w całości, bez żadnego wynagrodzenia, z przeznaczeniem na cele wskazane w art. 1 ust. 2 dekretu¹⁷. Dekret wszedł w życie, jak już wzmiankowano na wstępie opracowania, z dniem ogłoszenia, to jest 13 września 1944 roku. Wyłącznie potwierdzenie przejęcia nieruchomości następowało przez wpisanie Skarbu Państwa jako właściciela do księgi hipotecznej (gruntowej) na wniosek wojewódzkiego urzędu ziemskiego na podstawie zaświadczenia starosty, które stwierdzało, że nieruchomość ziemska jest przeznaczona na cele reformy rolnej, a które to zaświadczenie nie było decyzją administracyjną¹⁸.

¹⁴ *Ibidem*, s. 60–62.

¹⁵ M. Korzycka, *Pojęcie gospodarstwa rolnego...*, s. 185.

¹⁶ *Ibidem*, s. 185. Por. E. Janeczko, *Reforma rolna na tle orzecznictwa sądów i TK (zagadnienia wybrane)*, „Rejent” 2005, nr 1, s. 100–112.

¹⁷ J. Starościak, *Prawo administracyjne*, Warszawa 1969, s. 439–440; G. Tracz, *Sytuacja prawna byłych właścicieli nieruchomości ziemskich w III Rzeczypospolitej*, „Forum Prawnicze” 2016, nr 4, s. 3–29 i przywoływane tam źródła.

¹⁸ Zob. między innymi uchwała SN z dnia 27 września 1991 roku, III CZP 90/91, OSNCP 1992, nr 5, poz. 72; wyrok SN z dnia 25 marca 1999 roku, III RN 165/98, OSNP 2000, nr 3, poz. 90; wyrok NSA z dnia 30 listopada 2022 roku, I OSK 801/21 i przywoływane tam orzecznictwo.

W myśl § 5 omawianego rozporządzenia orzekanie w sprawach, czy dana nieruchomość podpada pod działanie przepisów art. 2 ust. 1 pkt e, należało w pierwszej instancji do kompetencji wojewódzkich urzędów ziemskich. Z kolei od decyzji wojewódzkiego urzędu ziemskiego służyło stronom prawo odwołania za pośrednictwem tegoż urzędu w ciągu siedmiu dni, licząc od dnia następnego po doręczeniu decyzji do ministra rolnictwa i reform rolnych. Z kolei następny paragraf rozporządzenia wykonawczego do dekretu o przeprowadzeniu reformy rolnej stanowił, że strona ubiegająca się o uznanie, że dana nieruchomość jest wyłączona spod działania postanowień zawartych w art. 2 ust. 1 pkt e, winna była przedłożyć wojewódzkiemu urzędowi ziemskiemu dowody stwierdzające dokładny obszar tej nieruchomości z wyszczególnieniem użytków każdego rodzaju, a w braku takich dowodów zwrócić się do wojewódzkiego urzędu ziemskiego o sporządzenie dowodów pomiarowych na swój koszt.

Jednocześnie — jak podkreśla Sąd Najwyższy — przywoływany wyżej § 5 rozporządzenia Ministra Rolnictwa i Reform Rolnych z dnia 1 marca 1945 roku w sprawie wykonania dekretu o przeprowadzeniu reformy rolnej przekazuje zaś orzekanie w sprawach, czy dana nieruchomość podpada pod działanie przepisu art. 2 ust. 1 lit. e dekretu o przeprowadzeniu reformy rolnej, organowi administracji państwowej, który rozstrzyga te sprawy w drodze decyzji administracyjnej¹⁹. Do rozpoznania takiej sprawy nie jest więc powołany sąd powszechny. Organ ten nie jest zatem także powołany do samodzielnego rozstrzygnięcia kwestii, czy nieruchomość podpada pod działanie wymienionego przepisu dekretu o przeprowadzeniu reformy rolnej, jeżeli rozstrzygnięcie tej kwestii jest przesłanką rozstrzygnięcia sprawy przez sąd²⁰.

Należy też zaznaczyć za badaną uchwałą I OPS 2/06, że orzekanie o tym, czy dana nieruchomość podpada pod działanie przepisów art. 2 ust. 1 lit. e dekretu, na podstawie § 5 rozporządzenia nie było regułą ani też wymogiem formalnym w każdej sprawie. Tryb ten był uruchamiany w przypadkach spornych, kiedy właściciel (współwłaściciel) nieruchomości uważał, że jego nieruchomość z takich czy innych względów nie spełnia warunków określonych w art. 2 ust. 1 lit. e dekretu i w związku z tym powinna być wyłączona spod działania tego przepisu, czyli nie powinna podlegać przejęciu na cele reformy rolnej w części bądź w całości. O tym, które nieruchomości i w jakich granicach mają być przejęte na cele reformy rolnej, właściciel (współwłaściciel) praktycznie dowiadywał się w chwili dokonywania protokolarnego spisu (przejęcia), o czym mowa w § 10 ust. 2 rozporządzenia, bądź też z zaświadczenia wojewódzkiego urzędu ziemskiego (później starosty), będącego tytułem do wpisania prawa własności

¹⁹ R. Hauser, *Stosunek administracyjnoprawny*, [w:] *System prawa administracyjnego*, t. 1. *Instytucje prawa administracyjnego*, red. R. Hauser, Z. Niewiadomski, A. Wróbel, Warszawa 2010, s. 194–212; A. Wróbel, [w:] A. Wróbel, M. Jaśkowska, M. Wilbrandt-Gotowicz, *Kodeks postępowania administracyjnego. Komentarz*, Warszawa 2020, s. 65–67.

²⁰ Uchwała SN z dnia 27 września 1991 roku, III CZP 90/91, OSNC 1992, Nr 5, poz. 72.

nieruchomości na rzecz Skarbu Państwa w księdze hipotecznej (gruntowej). Po uzyskaniu takich informacji można było wszcząć postępowanie na podstawie § 5 rozporządzenia, co nie było obwarowane żadnymi terminami²¹.

Ponadto, oprócz spraw spornych dających podstawę do wszczęcia postępowania zgodnie z § 5 rozporządzenia, wynikających wprost z brzmienia art. 2 ust. 1 lit. e dekretu o przeprowadzeniu reformy rolnej, w praktyce postępowanie to mogło dotyczyć też gruntów, o których mowa w § 7 rozporządzenia (w pierwotnym brzmieniu), czy też sytuacji kolizyjnych wynikłych z równoległego działania w tym samym czasie innych aktów nacjonalizacyjnych państwa autorytarnego (PRL), jak na przykład dekretu z dnia 12 grudnia 1944 roku o przejęciu niektórych lasów na własność Skarbu Państwa²².

Jednocześnie Naczelny Sąd Administracyjny (dalej: NSA) zwrócił uwagę, że prawo własności jest instytucją prawa cywilnego i spory (roszczenia) dotyczące własności są sprawami cywilnymi w rozumieniu art. 1 Kodeksu postępowania cywilnego. Niemniej jednak zgodnie z art. 2 § 1 i 3 Kodeksu postępowania cywilnego rozpoznawanie spraw cywilnych należy do sądów powszechnych, chyba że na mocy przepisów szczególnych zostały one przekazane do właściwości innych sądów lub organów²³. W analizowanym akcie jurysdykcji sądowej takim przepisem szczególnym przekazującym orzekanie o tym, czy dana nieruchomość podpada pod działanie przepisów art. 2 ust. 1 lit. e dekretu, do kompetencji organów administracji publicznej jest przepis § 5 ust. 1 rozporządzenia. Stosownie do tego przepisu organem pierwszej instancji jest wojewódzki urząd ziemski (obecnie wojewoda), od którego decyzji służy odwołanie do ministra rolnictwa i reform rolnych (obecnie minister rolnictwa i rozwoju wsi). Na decyzję wydaną w tym trybie, zgodnie z art. 3 § 2 pkt 1 ustawy z dnia 30 sierpnia 2002 roku Prawo o postępowaniu przed sądami administracyjnymi²⁴, służy skarga do wojewódzkiego sądu administracyjnego, a następnie od orzeczenia tego sądu — skarga kasacyjna do NSA (art. 173 § 1 p.p.s.a.)²⁵.

Innym węzłowym zagadnieniem, które występowało w orzecznictwie sądowoadministracyjnym, była kwestia interesu prawnego spadkobierców (następców prawnych) byłych właścicieli nieruchomości przejętych na cele reformy rolnej

²¹ Uchwała I OPS 2/06. Por. J. Paliwoda, *Przebudowa ustroju rolnego. Zakres działania administracji rolnej*, Warszawa 1964, s. 35–43; A. Mudrecki, *Moc wiążąca uchwał Naczelnego Sądu Administracyjnego*, [w:] *Ius est ars...*, s. 353–363.

²² Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 12 grudnia 1944 roku o przejęciu niektórych lasów na własność Skarbu Państwa (Dz.U. z 1944 r. Nr 15, poz. 82). Por. G. Tracz, *Konsekwencje dekretu PKWN wobec ziemiaństwa a dzisiejsze rozumienie państwa prawa*, „Forum Prawnicze” 2016, nr 5, s. 3–30.

²³ Postanowienie SN z dnia 2 października 1967 roku, I CZ 74/67, OSNC 1968, nr 12, poz. 211; wyrok SN z dnia 16 maja 2002 roku, IV CKN 1071/00, Biul. SN 2003, nr 1, poz. 9.

²⁴ Dz.U. z 2024 r. poz. 935, dalej: p.p.s.a.

²⁵ W. Piątek, *Komentarz*, [w:] *Prawo o postępowaniu przed sądami administracyjnymi. Komentarz*, red. A. Skoczyła, P. Szustakiewicz, Warszawa 2023, s. 367–428.

w obrębie nadzwyczajnego — nieważnościowego — postępowania administracyjnego²⁶.

Postępowanie o stwierdzenie nieważności decyzji, jak podkreśla NSA, nie jest kolejną instancją odwoławczą, ale odrębnym postępowaniem o charakterze nadzwyczajnym. Jego przedmiotem jest wyłącznie zbadanie, czy w sprawie zaistniały przesłanki opisane w art. 156 § 1 Kodeksu postępowania administracyjnego (dalej: k.p.a.)²⁷. Jednocześnie dla oceny przyczyn stwierdzenia nieważności określonej decyzji administracyjnej punktem odniesienia jest stan faktyczny i prawny z chwili jej podjęcia. Takie ograniczenie przedmiotu postępowania w sprawie stwierdzenia nieważności decyzji powoduje, że w jego ramach nie prowadzi się po raz kolejny postępowania dowodowego i nie ustala na nowo stanu faktycznego sprawy. Podstawą oceny decyzji pod kątem wad kwalifikowanych jest materiał dowodowy zebrany w pierwotnym postępowaniu zakończonym wydaniem tej decyzji. Nadto, wszelkie ewentualne wątpliwości co do ustaleń, czy decyzja obarczona jest wadą kwalifikowaną, należy rozstrzygać na korzyść legalności kontrolowanej decyzji²⁸.

Jak wynikało z analizowanych orzeczeń z obszaru reformy rolnej, jako podstawa żądania stwierdzenia nieważności decyzji wskazywane było zazwyczaj rażące naruszenie prawa, wymienione w art. 156 § 1 pkt 2 k.p.a. W praktyce sądów administracyjnych przyjmuje się, że o rażącym naruszeniu prawa w rozumieniu powyższego przepisu decydują łącznie trzy przesłanki: oczywistość naruszenia prawa, charakter przepisu, który został naruszony, oraz racje ekonomiczne lub gospodarcze, czyli skutki, które wywołuje decyzja. Oczywistość naruszenia prawa polega na rzucającej się w oczy sprzeczności pomiędzy treścią rozstrzygnięcia a przepisem prawa będącym jego podstawą prawną. W sposób rażący może zostać naruszony wyłącznie przepis, który może być stosowany w bezpośrednim rozumieniu, to znaczy taki, który nie wymaga stosowania wykładni prawa. Skutki, które wywołuje decyzja uznana za rażąco naruszającą prawo, to skutki niemożliwe do zaakceptowania z punktu widzenia wymagań praworządności. Zatem chodzi o gospodarcze lub społeczne skutki naruszenia, których wystąpienie powoduje, że nie jest możliwe zaakceptowanie decyzji jako aktu wydanego przez organy praworządnego państwa. Konieczne jest także, aby stwierdzone narusze-

²⁶ Por. E. Kremer, *Strony uprawnione do odszkodowania z tytułu wywłaszczenia nieruchomości w ramach konstytucyjnych gwarancji zapewnienia ochrony własności i dziedziczenia*, [w:] *Wolności i prawa człowieka i obywatela w orzecznictwie sądów administracyjnych. Księga jubileuszowa na 100-lecie utworzenia Najwyższego Trybunału Administracyjnego*, red. J. Chlebny, Warszawa 2022, s. 173–174.

²⁷ B. Adamiak, *Weryfikacja decyzji i postanowień w trybach nadzwyczajnych*, [w:] B. Adamiak, J. Borkowski, *Postępowanie administracyjne i sądowoadministracyjne*, Warszawa 2022, s. 449–473.

²⁸ Por. na przykład wyroki NSA: z dnia 24 sierpnia 2010 roku, I OSK 1415/09; z dnia 8 lutego 2021 roku, I OSK 3058/18; z dnia 13 lipca 2023 roku, III OSK 1217/22 i przywoływane tam orzecznictwo.

nie miało znacznie większą wagę aniżeli stabilność decyzji ostatecznej, o której stanowi art. 16 k.p.a.²⁹

W związku z żądaniem wszczęcia omawianego nadzwyczajnego postępowania administracyjnego odwoływano się w tym zakresie przede wszystkim do pojęcia strony w ogólnym postępowaniu administracyjnym.

Od początku przywróconego sądownictwa administracyjnego w naszym państwie — w szczególności w wyroku NSA z dnia 22 lutego 1984 roku³⁰ — podkreśla się między innymi, że pojęcie strony, jakim posługuje się art. 28 k.p.a., a następnie pozostałe przepisy tego kodeksu, może być wyprowadzone tylko z administracyjnego prawa materialnego, to jest z konkretnej normy prawnej, która może być podstawą do sformułowania interesu lub obowiązku obywateli. Mieć interes prawny w postępowaniu administracyjnym znaczy ustalić przepis prawa powszechnie obowiązującego, na którego podstawie można skutecznie żądać czynności organu z zamiarem zaspokojenia jakiejś potrzeby albo żądać zaniechania lub ograniczenia czynności organu sprzecznych z potrzebami danej osoby. Od tak pojmowanego interesu prawnego trzeba odróżnić interes faktyczny, to jest stan, w którym obywatel wprawdzie jest bezpośrednio zainteresowany rozstrzygnięciem sprawy administracyjnej, nie może jednak tego zainteresowania poprzeć przepisami prawa powszechnie obowiązującego, mającego być podstawą skutecznego żądania stosownych czynności organu administracji. W takim wypadku obywatelowi nie przysługują atrybuty strony w postępowaniu administracyjnym³¹. Istoty interesu prawnego należy zatem upatrywać w jego związku z konkretną normą prawa materialnego, na podstawie której w postępowaniu administracyjnym określony podmiot w określonym stanie faktycznym może domagać się konkretyzacji jego uprawnień lub obowiązków bądź żądać przeprowadzenia kontroli określonego aktu w celu ochrony swojej sfery praw i obowiązków przed naruszeniami dokonanymi tym aktem i żądać doprowadzenia tego aktu do stanu zgodnego z prawem. W konsekwencji stroną postępowania w sprawie o stwierdzenie nieważności decyzji jest nie tylko strona postępowania zakończona wydaniem kwestionowanej decyzji, lecz także każdy podmiot, którego interesu prawnego lub obowiązku dotyczyć mogą skutki stwierdzenia nieważności tej decyzji. Przyjmuje się więc, że prawo strony służy także innym podmiotom, które wykażą taki przymiot, w szczególności tym, które roszczą sobie prawo do gruntu

²⁹ Por. wyroki NSA: z dnia 9 sierpnia 2016 roku, II OSK 2868/14; z dnia 8 marca 2023 roku, II OSK 190/22 i przywoływane tam orzecznictwo.

³⁰ Wyrok NSA z dnia 22 lutego 1984 roku, I SA 1748/83.

³¹ Wyrok NSA z dnia 29 sierpnia 2022 roku, I OSK 2875/20; uchwała NSA z dnia 30 czerwca 2022 roku, I OPS 1/22. Por. T. Woś, J. Zimmermann, *Instytucje administracyjne postępowania jurysdykcyjnego w zakresie prawa administracyjnego powszechnie obowiązującego*, [w:] *Przewodnik do systemu postępowań administracyjnych*, red. J. Filipek, Kraków 1975, s. 52–64; K. Sobierski, *Legitymacja strony w postępowaniu administracyjnym. Glosa do wyroku NSA z dnia 29 sierpnia 2022 r., I OSK 2034/20*, „Państwo i Prawo” 2023, nr 11, s. 162–171.

(nieruchomości) objętego dotychczasową decyzją administracyjną (na przykład wyrok NSA z dnia 6 października 2011 roku)³².

Wnioski końcowe

Przeprowadzone rozważania pozwalają stwierdzić, że dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 6 września 1944 roku o przeprowadzeniu reformy rolnej należał do aktów normatywnych fundamentalnie kształtujących uprzedni ustrój „demokracji ludowej”, ale również w swych wielorakich skutkach ma znaczenie dla współczesnych stosunków społeczno-gospodarczych demokratycznego państwa prawnego. Autorzy tych rewolucyjnych regulacji prawnych przewidywali, że w praktyce mogą powstać wątpliwości co do tego, czy dana nieruchomość przeszła na własność Skarbu Państwa na podstawie przepisów dekretu. Tym samym w trybie § 5 badanego rozporządzenia ukształtowano wyłącznie w odniesieniu do określonej grupy nieruchomości ziemskich kompetencję po stronie organów administracji publicznej do orzekania w drodze decyzji administracyjnej o tym, czy dana nieruchomość podpada pod działanie przepisu art. 2 ust. 1 lit. e dekretu o reformie rolnej. Na zakończenie niniejszych rozważań — odnoszących się do znaczenia współcześnie realizowanej sądowno-administracyjnej kontroli w domenie stosowania dekretu o przeprowadzeniu reformy rolnej — należy przypomnieć za J. Jendroską, że w rozwoju historycznym wytworzyły się dwa modele organów publicznych orzekających o uprawnieniach i obowiązkach jednostki w państwie: model sądowy oparty na zasadzie niezawisłości sędziowskiej oraz model administracyjny³³. Na obszarze fragmentarycznie rozważanej regulacji prawnej formującego się państwa autorytarnego to właśnie organom administracji publicznej powierzono kompetencję szczególną do decydowania o sytuacji prawnej jednostki w omawianym zakresie.

Należy podkreślić, że na mocy aktu ustawodawczego tylko w odniesieniu do jednej nieruchomości ziemskiej uprzednio przejętej z dniem 13 września 1944 roku na cele reformy rolnej cofnięto częściowo skutki prawne dekretu PKWN o przeprowadzeniu reformy rolnej. Była to nieruchomość ziemska Oblęgorek w powiecie kieleckim, którą Henryk Sienkiewicz otrzymał jako dar narodowy w uznaniu swoich wiekopomnych zasług. Wydzielono z niej ośrodek z zabudowaniami o powierzchni 49 ha i oddano jego spadkobiercom na własność³⁴. Po-

³² Wyrok NSA z dnia 6 października 2011 roku, I OSK 1716/10.

³³ J. Jendrośka, *Organ w postępowaniu administracyjnym*, „Homines Hominibus. Zeszyty naukowe Wyższej Szkoły Pedagogiki i Administracji w Poznaniu” 2005, nr 1, s. 15. Por. A. Zoll, *Trybunał Konstytucyjny a Sąd Najwyższy*, [w:] *Trybunał Konstytucyjny. Księga XV-lecia*, red. F. Rymarz, A. Jankiewicz, Warszawa 2001, s. 93.

³⁴ Dekret z dnia 8 października 1945 roku o przeznaczeniu nieruchomości ziemskiej Oblęgorek (Dz.U. z 1945 r. Nr 44, poz. 251).

została część nieruchomości ziemskiej Oblęgorek przejętą na cele reformy rolnej oddano na własność Fundacji Henryka Sienkiewicza, której celem było niesienie pomocy młodzieży kształcącej się na Uniwersytecie Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie.

Jak powszechnie wiadomo, zasadniczo wykonywanie (stosowanie) prawa publicznego, w tym regulacji dotyczących reformy rolnej, nie podlegało w okresie „państwa ludowego” kontroli sądowej w niezbędnym zakresie. Z oczywistych względów ochrona praw właścicieli, których nieruchomości przejęto na cele reformy rolnej, uległa marginalizacji czy nawet wyłączeniu. Dopiero w ostatnim okresie funkcjonowania PRL wzorem polskiej międzywojennej tradycji reaktywowano w 1980 roku NSA — sądowoadministracyjną kontrolę działalności administracji publicznej³⁵.

Demokracja, według R. Piotrowskiego, jako jedno z kluczowych pojęć Konstytucji, wymaga interpretacji uwzględniającej znaczenie całokształtu zasad i wartości konstytucyjnych³⁶. Można zatem przyjąć, że wprowadzie Konstytucja nie definiuje pojęcia demokracji, ale jego znaczenie jest zdeterminowane przez całokształt postanowień określających tożsamość ustawy zasadniczej. Przede wszystkim, jak dalej uwypukla R. Piotrowski, zgodnie z europejską tradycją ustrojową szczególną rolę jako wyznacznik demokracji odgrywa zasada podziału i równowagi władz, rozumiana jako swoista gwarancja praw i wolności jednostki³⁷.

Współcześnie orzecznictwo trybunalskie uwypukla, że rzetelność i sprawność działania instytucji publicznych, zwłaszcza zaś tych instytucji, które zostały stworzone w celu realizacji i ochrony praw gwarantowanych przez Konstytucję, należy do wartości mających rangę konstytucyjną. Wynika to jasno z tekstu wstępu do Konstytucji (preambuły Konstytucji), w którym jako dwa główne cele jej ustanowienia wymieniono zagwarantowanie praw obywatelskich oraz zapewnienie rzetelności i sprawności działania instytucji publicznych. Przepisy, których treść nie sprzyja rzetelności lub sprawności działania instytucji mających służyć ochronie praw konstytucyjnych, stanowią zarazem naruszenie tych praw, a tym samym uzasadnione jest ich uznanie za niezgodne z Konstytucją. Znaczenie zasady rzetelności i sprawności działania — w odniesieniu do sądów — według Trybunału Konstytucyjnego wyraża się zwłaszcza w tym, że ustroj wymiaru sprawiedliwości (sądów) realizować ma, najogólniej rzecz biorąc, dwie najważniejsze

³⁵ J. Trzeński, *Sądownictwo administracyjne jako gwarant ochrony wolności i praw jednostki*, [w:] *Trzecia władza. Sądy i trybunały w Polsce. Materiały z Jubileuszowego I Ogólnopolskiego Zjazdu Katedr i Zakładów Prawa Konstytucyjnego*, Gdynia 24–26 kwietnia 2008 roku, red. A. Szmyt, Gdańsk 2008, s. 129. Por. W. Piątek, *Ustrój sądów administracyjnych — stan obecny oraz potencjał zmian*, [w:] *Ius est ars...*, s. 387–396.

³⁶ R. Piotrowski, *Dylematy władzy sądowniczej w ustroju demokratycznym*, [w:] *Dylematy wokół prawa...*, s. 12.

³⁷ *Ibidem*. Por. B. Wojciechowski, *Ważenie wartości konstytucyjnych i europejskich w orzecznictwie Naczelnego Sądu Administracyjnego*, [w:] *Wolności i prawa...*, s. 24–39.

wytyczne konstytucyjne, a mianowicie zapewniać sądom jako instytucjom publicznym rzetelność i sprawność³⁸.

Dlatego ważną częścią składową każdej konstytucji — jak podkreślał w Drugiej Rzeczypospolitej J.S. Langrod — muszą być podstawowe przepisy o sądownictwie administracyjnym ze względu na jego wręcz wyjątkową, choć nie zawsze docenianą, wagę dla ustroju współczesnego i przyszłego państwa. Chodzi tu o kontrolę nad dziedziną życia publicznego (władzą wykonawczą), która wskutek — w opinii autora — tradycji państwa absolutnego, w wyniku nieodporności wobec wpływów politycznych i ogromu agend jej przekazanych, jest szczególnie podatna na krzewienie się najszerzej pojętego bezprawia. Bezprawie to szczególnie szkodzi rozumnie pojętym interesom zbiorowym i indywidualnym³⁹.

Specyfikę wzmiankowanej kontroli aktywności administracji publicznej sprawowanej przez sądy administracyjne trafnie też wyraził pierwszy prezes Najwyższego Trybunału Administracyjnego B. Hełczyński:

istotą każdej ze spraw jest zawsze jedno naczelne zagadnienie: stosunek jednostki do zbiorowości [...]. Trybunał orzeka o danym konkretnym stosunku życiowym w sposób ostateczny. Uznając, że dane orzeczenie czy zarządzenie było nielegalne, stwierdza, że granice swobody jednostki zostały bezzasadnie ścieśnione, lub że jej prawa zostały naruszone⁴⁰.

Mając na względzie cel opracowania, należy więc ostatecznie uznać za w pełni trafne poglądy władzy sądowniczej, że w sprawach reformy rolnej przekazanych do orzekania na mocy § 5 ust. 1 rozporządzenia organom administracji publicznej — aktualnie w warunkach demokratycznego państwa prawnego — istnieją możliwość dwuinstancyjnego orzekania w postępowaniu administracyjnym oraz kontrola sądowa tych decyzji na drodze dwuinstancyjnego postępowania sądowoadministracyjnego, co odpowiada w pełni zarówno wymogom konstytucyjnym, jak i aktualnym standardom europejskim⁴¹. Analiza omawianych wyżej orzeczeń potwierdza, że sprawowana obecnie przez sądy administracyjne kontrola działalności władzy wykonawczej — oparta na konstytucyjnej zasadzie podziału i równowagi władz publicznych — wzmacnia sytuację prawną jednostek dotkniętych działaniem dekretu o przeprowadzeniu reformy rolnej.

³⁸ Wyrok TK z dnia 9 marca 2016 roku, K 47/15, OTK ZU 2016, seria A, poz. 2, s. 85.

³⁹ J.S. Langrod, *Kontrola administracji. Studja*, Warszawa 1929, s. 13. Por. M. Safjan, *Zasada (prawo?) dobrej administracji w systemach krajowych*, [w:] *Ius est ars...*, s. 459–470.

⁴⁰ *Informacja o działalności sądów administracyjnych w 2017 roku*, Warszawa 2018, s. 12. Por. M. Safjan, *Rzeczywistość prawa a przyszłość Europy*, [w:] *Studia i analizy Sądu Najwyższego. Materiały naukowe*, t. 8. *Przyszłość Europy opartej na rządach prawa*, Warszawa 2019, s. 28–43.

⁴¹ Uchwała I OPS 2/06. Zob. L. Garlicki, *Reczkowicz p. Polsce, czyli o sojuszu europejskich Trybunałów*, [w:] *Rzeczywistość prawa...*, s. 119–131.

Bibliografia

Literatura

- Adamiak B., *Weryfikacja decyzji i postanowień w trybach nadzwyczajnych*, [w:] B. Adamiak, J. Borkowski, *Postępowanie administracyjne i sądowoadministracyjne*, Warszawa 2022, s. 449–473.
- Arendt H., *Korzenie totalitaryzmu*, t. 1, przeł. D. Grinberg, M. Szawiel, Warszawa 1989.
- Dąbek D., *Sądownictwo administracyjne jako wtórny prawodawca negatywny a konstytucyjny standard ochrony wolności i praw jednostki przed nielegalnym stanowieniem prawa*, [w:] *Ius est ars boni et aequi. Studia ofiarowane Profesorowi Romanowi Hauserowi Sędziemu Naczelnego Sądu Administracyjnego*, red. W. Piątek, Warszawa 2021, s. 392–401.
- Florek P., *Pomoc na rzecz Ukrainy dzięki współpracy OSP Józefów i SGSP*, [w:] *Technologiczne, techniczne i strategiczne innowacje w ratownictwie*, red. M. Wojakowska, R. Fellner, R. Piec, Warszawa 2023, s. 149–176.
- Garlicki L., *Reczkowicz p. Polsce, czyli o sojuszu europejskich Trybunałów*, [w:] *Rządy prawa jako wartość uniwersalna. Księga jubileuszowa Profesora Krzysztofa Wojtowicza*, red. A. Kozłowski, Wrocław 2022, s. 119–131.
- Hauser R., *Stosunek administracyjnoprawny*, [w:] *System prawa administracyjnego*, t. 1. *Instytucje prawa administracyjnego*, red. R. Hauser, Z. Niewiadomski, A. Wróbel, Warszawa 2010, s. 194–212.
- Informacja o działalności sądów administracyjnych w 2017 roku*, Warszawa 2018.
- Jamontt J., *W obronie władzy sądowej*, Warszawa 1924.
- Janeczko E., *Reforma rolna na tle orzecznictwa sądów i TK (zagadnienia wybrane)*, „Rejent” 2005, nr 1, s. 100–112.
- Jendrośka J., *Organ w postępowaniu administracyjnym*, „Homines Hominibus. Zeszyty naukowe Wyższej Szkoły Pedagogiki i Administracji w Poznaniu” 2005, nr 1, s. 9–16.
- Korzycka M., *Pojęcie gospodarstwa rolnego i gospodarstwa rodzinnego*, [w:] *Instytucje prawa rolnego*, red. M. Korzycka, Warszawa 2019, s. 175–227.
- Kozerska E., Scheffler T., *Ocena legalności funkcjonowania KRN i PKWN i ich aktów normatywnych w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego*, [w:] *W kręgu doktryn politycznych i prawnych. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Markowi Maciejewskiemu*, red. R. Antonoń, Ł. Machaj, M. Marszał, M. Sadowski, T. Scheffler, Wrocław 2020, s. 341–356.
- Kremer E., *Strony uprawnione do odszkodowania z tytułu wywłaszczenia nieruchomości w ramach konstytucyjnych gwarancji zapewnienia ochrony własności i dziedziczenia*, [w:] *Wolności i prawa człowieka i obywatela w orzecznictwie sądów administracyjnych. Księga jubileuszowa na 100-lecie utworzenia Najwyższego Trybunału Administracyjnego*, red. J. Chlebny, Warszawa 2022, s. 166–176.
- Langrod J.S., *Kontrola administracji. Studja*, Warszawa 1929.
- Longchamps F., *Prawo agrarne*, Warszawa 1949.
- Machnikowska A., *Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego oraz sądów w sprawach o charakterze repriwatyzacyjnym*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 28, 2012, s. 189–199.
- Mik C., *Agresja Rosji na Ukrainę i jej konsekwencje dla rządów prawa na poziomie międzynarodowym. Szkic problematyki*, [w:] *Rządy prawa jako wartość uniwersalna. Księga jubileuszowa Profesora Krzysztofa Wojtowicza*, red. A. Kozłowski, Wrocław 2022, s. 429–469.
- Mudrecki A., *Moc wiążąca uchwał Naczelnego Sądu Administracyjnego*, [w:] *Ius est ars boni et aequi. Studia ofiarowane Profesorowi Romanowi Hauserowi Sędziemu Naczelnego Sądu Administracyjnego*, red. W. Piątek, Warszawa 2021, s. 353–363.

- Paliwoda J., *Przebudowa ustroju rolnego. Zakres działania administracji rolnej*, Warszawa 1964.
- Piątek W., *Komentarz*, [w:] *Prawo o postępowaniu przed sądami administracyjnymi. Komentarz*, red. A. Skoczylas, P. Szustakiewicz, Warszawa 2023, s. 367–428.
- Piątek W., *Ustrój sądów administracyjnych — stan obecny oraz potencjał zmian*, [w:] *Ius est ars boni et aequi. Studia ofiarowane Profesorowi Romanowi Hauserowi Sędziemu Naczelnego Sądu Administracyjnego*, red. W. Piątek, Warszawa 2021, s. 387–396.
- Piotrowski R., *Dylematy władzy sądowniczej w ustroju demokratycznym*, [w:] *Dylematy wokół prawa do sądu*, red. J. Ciapała, R. Piszko, A. Pyrzyńska, Warszawa 2022, s. 9–26.
- Safjan M., *Rządy prawa a przyszłość Europy*, [w:] *Studia i analizy Sądu Najwyższego. Materiały naukowe*, t. 8. *Przyszłość Europy opartej na rządach prawa*, Warszawa 2019, s. 28–43.
- Safjan M., *Zasada (prawo?) dobrej administracji w systemach krajowych*, [w:] *Ius est ars boni et aequi. Studia ofiarowane Profesorowi Romanowi Hauserowi Sędziemu Naczelnego Sądu Administracyjnego*, red. W. Piątek, Warszawa 2021, s. 459–470.
- Sartori G., *Teoria demokracji*, przeł. P. Amsterdamski, D. Grinberg, Warszawa 1994.
- Słabek H., *Dzieje polskiej reformy rolnej 1944–1948*, Warszawa 1972.
- Sobieralski K., *Legitymacja strony w postępowaniu administracyjnym. Głos do wyroku NSA z dnia 29 sierpnia 2022 r., I OSK 2034/20*, „Państwo i Prawo” 2023, nr 11, s. 162–171.
- Starościek J., *Prawo administracyjne*, Warszawa 1969.
- Stelmachowski A., *Kształtowanie się ustroju rolnego w Polsce Ludowej*, [w:] J. Selwa, A. Stelmachowski, *Prawo rolne*, Warszawa 1970.
- Świątkiewicz J., *Sądowa kontrola działalności administracji w PRL*, „Państwo i Prawo” 1976, nr 8–9, s. 32–41.
- Tracz G., *Konsekwencje dekretu PKWN wobec ziemiaństwa a dzisiejsze rozumienie państwa prawa*, „Forum Prawnicze” 2016, nr 5, s. 3–30.
- Tracz G., *Sytuacja prawna byłych właścicieli nieruchomości ziemskich w III Rzeczypospolitej*, „Forum Prawnicze” 2016, nr 4, 3–29.
- Trzebiński J., *Sądownictwo administracyjne jako gwarant ochrony wolności i praw jednostki*, [w:] *Trzecia władza. Sądy i trybunały w Polsce. Materiały z I Ogólnopolskiego Zjazdu Katedr i Zakładów Prawa Konstytucyjnego, Gdynia 24–26 kwietnia 2008 roku*, red. A. Szmyt, Gdańsk 2008.
- Wiącek M., *Głos wprowadzający*, [w:] *Dylematy wokół prawa do sądu*, red. J. Ciapała, R. Piszko, A. Pyrzyńska, Warszawa 2022, s. 1–8.
- Wojciechowski B., *Ważenie wartości konstytucyjnych i europejskich w orzecznictwie Naczelnego Sądu Administracyjnego*, [w:] *Wolności i prawa człowieka i obywatela w orzecznictwie sądów administracyjnych. Księga jubileuszowa na 100-lecie utworzenia Najwyższego Trybunału Administracyjnego*, red. J. Chlebny, Warszawa 2022, s. 24–42.
- Woś T., Zimmermann J., *Instytucje administracyjne postępowania jurysdykcyjnego w zakresie prawa administracyjnego powszechnie obowiązującego*, [w:] *Przewodnik do systemu postępowań administracyjnych*, red. J. Filipek, Kraków 1975, s. 52–64.
- Wróbel A., Jaśkowska M., Wilbrandt-Gotowicz M., *Kodeks postępowania administracyjnego. Komentarz*, Warszawa 2020.
- Wyrzykowski M., *Sądownictwo administracyjne w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*, Warszawa 1983.
- Zoll A., *Trybunał Konstytucyjny a Sąd Najwyższy*, [w:] *Trybunał Konstytucyjny. Księga XV-lecia*, red. F. Rymarz, A. Jankiewicz, Warszawa 2001.

Akty normatywne i inne

- Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 6 września 1944 roku o przeprowadzeniu reformy rolnej (Dz. U. z 1945 r. Nr 3, poz. 13).
- Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 12 grudnia 1944 roku o przejęciu niektórych lasów na własność Skarbu Państwa (Dz.U. z 1944 r. Nr 15, poz. 82).
- Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Reform Rolnych z dnia 1 marca 1945 roku w sprawie wykonania dekretu Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 6 września 1944 roku o przeprowadzeniu reformy rolnej (Dz.U. z 1945 r. Nr 10, poz. 51).
- Dekret z dnia 8 października 1945 roku o przeznaczeniu nieruchomości ziemskiej Oblęgorek (Dz.U. z 1945 r. Nr 44, poz. 251).
- Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej uchwalona przez Sejm Ustawodawczy w dniu 22 lipca 1952 roku (tekst jedn. Dz.U. z 1976 r. Nr 7, poz. 36).
- Ustawa z dnia 29 grudnia 1989 roku o zmianie Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (Dz.U. z 1989 r. Nr 75, poz. 444).
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 roku (Dz.U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483, sprost. Dz.U. z 2001 r. Nr 28, poz. 319 z późn. zm.).

Orzecznictwo

- Postanowienie SN z dnia 2 października 1967 roku, I CZ 74/67, OSNC 1968, nr 12, poz. 211.
- Wyrok NSA z dnia 22 lutego 1984 roku, I SA 1748/83.
- Uchwała SN z dnia 27 września 1991 roku, III CZP 90/91, OSNCP 1992, nr 5, poz. 72.
- Wyrok SN z dnia 25 marca 1999 roku, III RN 165/98, OSNP 2000, nr 3, poz. 90.
- Wyrok SN z dnia 16 maja 2002 roku, IV CKN 1071/00, Biul. SN 2003, nr 1, poz. 9.
- Uchwała NSA z dnia 5 czerwca 2006 roku, I OPS 2/06.
- Wyrok NSA z dnia 24 sierpnia 2010 roku, I OSK 1415/09.
- Wyrok NSA z dnia 6 października 2011 roku, I OSK 1716/10.
- Wyrok TK z dnia 9 marca 2016 roku, K 47/15, OTK ZU 2016, seria A, poz. 2, s. 85.
- Wyrok NSA z dnia 9 sierpnia 2016 roku, II OSK 2868/14.
- Wyrok NSA z dnia 8 lutego 2021 roku, I OSK 3058/18.
- Uchwała NSA z dnia 30 czerwca 2022 roku, I OPS 1/22.
- Wyrok NSA z dnia 29 sierpnia 2022 roku, I OSK 2875/20.
- Wyrok NSA z dnia 30 listopada 2022 roku, I OSK 801/21.
- Wyrok NSA z dnia 8 marca 2023 roku, II OSK 190/22.
- Wyrok NSA z dnia 13 lipca 2023 roku, III OSK 1217/22.